

HISTORIA UDANEJ RESTITUCJI, CZYLI *Powrót Dürera*

Do dziś żadna chyba z kolekcji dzieł sztuki na świecie, która doznała uszczerbku podczas II wojny światowej, nie powróciła do swego stanu pierwotnego.

Wciąż więc pozostaje nie rozwiązany problem zaginionych dzieł i ich restytucji. Pomimo istnienia licznych konwencji międzynarodowych oraz umów bilateralnych, również dzisiaj zwrot dzieł sztuki do ich prawowitych właścicieli jest nadal procesem skomplikowanym i złożonym. Powodów jest wiele. Po pierwsze – nie wszystkie państwa są sygnatariuszami stosownych umów międzynarodowych, po drugie – brak jest odpowiedniej wiedzy co do losów poszczególnych obiektów. I w końcu jest to przecież w znacznej mierze problem dobrej woli stron. Z wyzwaniem restytucji ważnego dobra kultury przyszło się czas jakiś temu zmierzyć również Muzeum Narodowemu w Estonii, bowiem nie tak dawno dokonano tam zwrotu własności dzieła sztuki zagrabionego w czasie II wojny światowej.

DWIE ŁYŻKI, DWA WIDELCE I DREWNIANY OBRAZ

Takie słowa zawiera dokumentacja opracowana przez pracowników urzędu celnego lotniska w Tallinie w 1992 r. Lista, na której widniały powyższe przedmioty, była spisem kosztowności nie zawierających odpowiednich dokumentów wwozowych. Dalej, z dokumentacji dowiadujemy się, iż zostały one skonfiskowane z bagażu obywatelki Związku Radzieckiego o imieniu Marina. Jak wielu innych obywateli ZSRR, starała się ona bezkarnie przekroczyć granicę rosyjsko-estońską w celu dalszej emigracji do Stanów Zjednoczonych. Zgodnie z raportem służby celnej, to właśnie za ocean trafić miały srebrne sztuczce oraz tajemniczy obraz.

Wczesne lata 90. należały z pewnością do trudnych i burzliwych w postsowieckiej Europie. Był to początek daleko idących zmian we wszystkich dziedzinach życia w nowo powstałych, niezależnych już od Związku Radzieckiego, państwach. Co za tym idzie, był to również okres masowych migracji zarówno na zachód Europy, jak i do Stanów Zjednoczonych. Estonia w owym czasie była swego rodzaju przystankiem w podróży do lepszego świata, nie istniał bowiem wówczas dla obywateli Rosji wymóg posiadania wizy do Estonii.

Wspomniane wyżej łyżki i widelce trafiły do estońskiego funduszu metali szlachetnych przy estońskim Banku Narodowym. Z kolei *drewniany obraz* – olej na drewnie przedstawiający Jana Baptistę – został przekazany do Estońskiego Muzeum Narodowego.

Fot. z katalogu wystawy Albrecht Dürer – Der heilige Johannes aus Tallin zurück. Der heilige Onophrius und andere Eremiten

Wartość obrazu, okres jego datowania (przypuszczano, iż pochodzi z XVII w., bądź jest kopią z XIX w.) oraz nazwisko malarza stanowiły zagadkę. Po drugiej stronie obrazu pracownicy muzeum spostrzegli jedynie stempel, na którym widniał napis: *Bremen Kunsthalle*. W 1993 r. grupa ekspertów z Wydziału ds. Eksportu Dóbr Kultury powołana *ad hoc* przez Komitet Dziedzictwa Narodowego Estonii sporządziła raport dotyczący pracy, potwierdzając hipotezę, iż oryginał może pochodzić z XVII w., w przypadku kopii z XIX w. Zgodzili się również, że stempel po drugiej stronie pracy może wskazywać, iż rzeczywistym właścicielem obrazu jest Bremen Kunsthalle. Niemniej, raport zawierał również zapis: *pomoc zagranicznych ekspertów wymagana oraz obraz pozostanie tymczasowo przechowywany w Muzeum Narodowym w Estonii dopóki nie zostanie przekazany prawowitemu właścicielowi, czyli Bremen Kunsthalle*. Ostateczne kroki w tym zakresie miały zostać podjęte wkrótce. Natomiast zalecenia ekspertów zapisane w raporcie spotkały się następnie z krytyką, bowiem zgodnie z estońskim prawem władze celne mają prawo podjąć decyzję o zniszczeniu skonfiskowanego dzieła sztuki bądź przekazać je prawowitemu właścicielowi, a nie *tymczasowo przechowywać* w magazynach muzeum.

Zasługę rozwiązania dziś tajemnicy portretu Jana Baptysty można bez wątpienia przypisać Muzeum Sztuki Obcej (Kadriorg Art Museum), którego ponowne otwarcie nastąpiło w 2000 r. Wówczas wszystkie dzieła sztuki były przechowywane w magazynie Muzeum Narodowego Estonii. Do jego priorytetowych działań należało przede wszystkim kolekcjonowanie, badanie oraz wystawianie prac artystów estońskich. Sztuka obca stanowiła jedynie mniejszą część zbiorów, dlatego też w owym czasie uważano, iż nie ma potrzeby poddawać jej szczegółowym badaniom. W momencie gdy Muzeum Narodowe zaczęło powiększać swe zbiory zdecydowano, że kolekcje europejskiej i rosyjskiej sztuki zostaną zgromadzone w osobnej filii. Nową

siedzibę otwarto w barokowym pałacu Kadriorg, powstałym w 1718 r. Wraz z rozpoczęciem prac nad przeprowadzką eksponatów odkryto, iż nie podjęto żadnych działań w celu rozwiązania kwestii własności obrazu przedstawiającego Jana Baptystę. Kadi Polli, dyrektorka i kustosz kolekcji dzieł z pałacu Kadriorg oraz Mai Levin, główna specjalistka Muzeum Narodowego w Estonii, wniosły istotny wkład w proces zwrotu obrazu.

W przeciwieństwie do Estonii, gdzie trudno jest oszacować, ile dzieł sztuki zostało zrabowanych lub zaginęło w czasie II

Uroczystość przekazania obrazu Bremen Kunsthalle. Zdjęcie udostępnione przez Kadriorg Art Museum

wojny światowej, niemieckie muzea posiadają bardziej szczegółowe dane dotyczące swoich strat wojennych. Zarówno niemieckie muzea, jak i tymczasowe magazyny zostały w większości zniszczone, spalone, a ewakuowane skarby uległy destrukcji lub posłużyły jako łup wojenny aliantów. Za przykład posłużyć chociażby mogą kolekcje z Dreżna i Poczdamu. Galeria Narodowa (Nationalgalerie) oraz Galeria Malarstwa (Gemäldegalerie) w Berlinie straciły ogółem 1500 obrazów, poczdamski Sanssouci – 825, dreźnieńska Galeria Malarstwa ponad 700, a ich liczba szacunkowa wciąż różnie. Utracone prace zostały po części rozpoznane, a następnie opublikowane w katalogu poniesionych strat wojennych. Ważne zestawienie pod tytułem *Utracone dzieła sztuki. Zniszczone i zaginione obrazy na terenie Niemiec w latach 1939 – 1945 (Verlo-*

rene Werke der Malerei. In Deutschland in der Zeit von 1939 bis 1945 zerstörte und verschollene Gemälde) pojawiło się drukiem w Niemczech Zachodnich w 1964 r. Książka zawiera kilkaset przedwojennych zdjęć obrazów utraconych z niemieckich kolekcji. Ciekawostką jest natomiast, iż owa pozycja znajdowała się w bibliotece Muzeum Narodowego Estonii już od roku 1966. Podczas ponownego rozpoczęcia badań nad pieczęcią z Kunsthalle w Bremen, Mai Levin zasugerowała powyższe opracowanie w celu identyfikacji obrazu. W wyżej wskazanym katalogu niemieckich strat wojennych odnaleziono jego czarno-białe zdjęcie oraz opis wymiarów. Dało to następnie podstawę do przypuszczenia, iż owo tajemnicze dzieło może być skrzydłem ołtarza namalowanego przez Albrechta Dürera. Te same dane znalazły się w katalogu Bremen Kunsthalle, który również był dostępny w Estonii (*Katalog der Gemälde des 14. bis 18. Jahrhundert in der Kunsthalle Bremen*. Bremen 1990, s. 124). Zdjęcie zawarte w tej pozycji podpisane jest jako strata wojenna – *Kriegsverlust*. Kolejnym krokiem

proszonych badań stało się przesłanie zdjęcia oraz zdjęcia rentgenowskiego obrazu do Bremy. Nadesłana przez profesora Wulfa Herzogenratha odpowiedź potwierdziła, że obraz, który swą podróż zakończył w Muzeum Narodowym w Estonii w 1993 roku, jest autorstwa Albrechta Dürera, nosi tytuł *Jan Baptysta*, pochodzi z 1505 r. i został zrabowany podczas II wojny światowej.

HISTORIA JANA BAPTYSTY

W połowie wieku XIX senator Heronymus Klugkist zapisał w spadku obraz *Jan Baptysta* wraz z dwiema innymi pracami, kilkoma rysunkami, akwarelami i grafikami Dürera hanzeatyckiemu miastu Bremie. Tam obraz znajdował się do 1943 r. Dzieło zaginęło zaraz po zakońc-

niu II wojny światowej, kiedy pałac Karnzow w Brandenburgii został splądrowany. Wcześniej, w 1943 r. ewakuowano tam 1600 rysunków i 3000 grafik. Bremen Kunsthalle utraciło między innymi prace Terborche'a, Steena, Ruisdaela, Brokera, Florisa, van Leydena, Renoira, Moneta oraz wielu innych artystów. Wśród tych dzieł znalazły się również rysunki, grafiki i dwa z trzech obrazów A. Dürera, w tym olej na drewnie *Jan Baptysta*. Zrabowane dzieła były stosunkowo niewielkich rozmiarów, dlatego też z powodzeniem można je było łatwo ukryć i wywieźć. Niektóre kolekcje z Bremen Kunsthalle, zaginione podczas wojny, zostały wcześniej oznaczone i nosiły takie nazwy, jak np.: *Kolekcja 101*, *Rysunki Baku – Nowy Jork* lub *Kolekcja Baldina*, która m.in. zawierała kilka wartościowych rysunków Dürera. Przez długi jednak czas losy *Jana Baptysty* były nieznane. Z kolei inna praca tego artysty przedstawiająca Chrystusa została po wojnie odnaleziona w Moskwie. Pierwszy zapis dotyczący *Jana Baptysty* zawarty jest w rosyjskich dokumentach z lat 1991 – 1992 dotyczących moskiewskiego centrum restytucji, jednakże jego lokalizację po raz pierwszy określono dopiero dzięki przypadkowemu wwozowi do Tallina.

Kolejnym etapem rozwiązywania zagadki tajemniczego dzieła okazała się być wiadomość, że stanowi on część małego ołtarza. Obrazy *Jan Baptysta* oraz *Święty Onufry*, który nigdy nie opuścił Bremen Kunsthalle, stanowiły część niewielkiego tryptyku. Tworzenie obydwu prac rozpoczęto na lipowych tablicach, żadnego z nich jednak w pełni nie ukończono. Po gruntownej renowacji prace przedstawiają jedynie szkic ciała postaci oraz krajobrazu w tle.

Datę powstania części tryptyku oceniono na późny wiek XV. Najprawdopodobniej zostały one namalowane zaraz po pierwszej podróży Dürera do Włoch. Ostatnie przypuszczenia wskazują na rok 1505, jako datę ukończenia skrzydeł ołtarza, bowiem jest to okres na krótko przed kolejnym wyjazdem malarza do Włoch. Innym uzasadnieniem słuszności tej daty jest powód, dla którego dzieła zostały nieukończone. W 1505 r. w rodzinnym mieście artysty Norymberdze wybuchła epidemia. Pragnąc się przed nią uchronić Dürer wyjechał

w pośpiechu do Wenecji. Centralną częścią ołtarza z Bremen Kunsthalle miał być obraz *Salvator Mundi*, który trafił do Metropolitan Museum of Art w Nowym Jorku w okresie międzywojennym. Spotkał go nieco inny, niż pozostałych dwóch prac, los już w 2. poł. XVI wieku. Wnikliwe badania potwierdziły, iż wszystkie części tryptyku do siebie pasują.

POWRÓT JANA BAPTYSTY Z TALLINA

Zaraz po identyfikacji obrazu *Jan Baptysta* w 2003 r., rozpoczęto proces zwrotu dzieła do jego prawowitego właściciela. W całe przedsięwzięcie włączyły się również instytucje państwowe: estońskie Ministerstwo Kultury, Departament ds. Polityki Kulturalnej Ministerstwa Spraw Zagranicznych Niemiec oraz Ambasada Estonii w Niemczech. Pomimo dobrej woli oraz decyzji o przekazaniu obrazu do Bremen Kunsthalle, legalną podstawą zwrotu musiało być porozumienie dotyczące współpracy kulturalnej pomiędzy Republiką Estonii a Republiką Federalną Niemiec, zawarte 29 kwietnia 1993 r., oraz estońskie prawo muzeów. W roku 1995 Estonia ratyfikowała zarówno konwencję haską o ochronie dóbr kultury w czasie konfliktu zbrojnego z 1954 r., jak i konwencję UNESCO dotyczącą środków zmierzających do zakazu i zapobiegania nielegalnemu przywozowi, wywozowi i przenoszeniu własności dóbr kultury z 1970 r. Protokół do porozumienia o współpracy kulturalnej dotyczący zwrotów dóbr kultury został podpisany 17 listopada 2003 r. w Tallinie przez Urmasa Peata ministra kultury Republiki Estonii oraz Jörgena Drüge ambasadora Republiki Federalnej Niemiec. Obraz powrócił do Bremen w roku 2004, zaraz po wystawie zorganizowanej przez Bremen Kunsthalle w Estonii. Wystawa nosiła tytuł *Grafiki Albrechta Dürera z Bremen Kunsthalle* i miała miejsce w kwietniu 2004 roku w Muzeum Sztuki Kadriorg. Oba eksponaty: *Jan Baptysta* oraz *Święty Onufry* zostały zaprezentowane razem.

Uroczyste przekazanie obrazu *Jan Baptysta* odbyło się 25 maja 2004 r. w Bremie. Kanclerz Niemiec Gerhard Schröder oraz premier Estonii Juhan Parts wspólnie dokonali symbolicznego aktu zawieszenia dzieła

na ścianie w Bremen Kunsthalle. Wystawę zatytułowano *Albrecht Dürer: „Powrót Jana Baptysty” z Tallina. „Święty Onufry” i inni puśtelnicy*. (katalog wystawy: *Albrecht Dürer - Der heilige Johannes aus Tallin zurück. Der heilige Onophrius und andere Eremiten*). W swym wystąpieniu podczas ceremonii kanclerz Niemiec podkreślił pozytywne aspekty restytucji dzieł sztuki. Wyraził również zadowolenie, iż cały proces odbył się płynnie i bez większych biurokratycznych przeszkód, dzięki zaangażowaniu i dobrej woli strony estońskiej.

NA ZAKOŃCZENIE

Obraz Dürera nie jest jedynym przykładem zwrotu dzieła prawowitemu właścicielowi dokonanego przez państwo estońskie. W 1991 r. Estonia oddała Rosji bibliotekę Uspienskiego z klasztoru w Peczorach, która przechowywana była w Bibliotece Uniwersytetu w Tartu, w czasach okupacji Estonii przez ZSRR. Niewątpliwie zwrot każdego dobra kultury jest pozytywnym znakiem, który rodzi nadzieje na rozwój współpracy w zakresie restytucji obiektów zaginionych lub skradzionych podczas II wojny światowej. Wciąż bardzo trudno jest oszacować straty poniesione przez państwo estońskie w czasie wojny. Istnieje na przykład pewna dokumentacja dotycząca dzieł sztuki i zabytków należących do bałtyckich Niemców, którzy opuścili Estonię przed wojną. Natomiast szczegółowe inwentaryzacje i opisy obiektów stanowią rzadkość. W wyniku bombardowania Tallina w 1944 r. Muzeum Narodowe w Estonii utraciło znaczną część swych archiwów, dlatego też poniesione straty wyrażają jedynie szacunkowe liczby. Równie trudno jest określić ewentualną lokalizację rodzimych dzieł. Obecnie wiadomo jednak, iż kolekcje z Muzeum Sztuki Uniwersytetu w Tartu, które ewakuowano z Tartu w 1941 r., są przechowywane w Muzeum Sztuki Ivana Kramskoy w obwodzie woroneskim, a insygnia należące do prezydenta Republiki Estonii znajdują się nadal w Zbrojowni Kremlońskiej. Należy mieć nadzieję, że współpraca międzynarodowa w zakresie restytucji będzie się rozwijać i więcej będzie tak pozytywnych przykładów, jak w przypadku obrazu Dürera z Bremen Kunsthalle. ■